

SKRIFTER UTGIVNA AV SVENSKA KYRKOHISTORISKA FÖRENINGEN 1:116
PUBLICATIONS OF THE SWEDISH SOCIETY OF CHURCH HISTORY 1:116

Kyrkohistorisk årsskrift 2016

Redigerad av ANDERS JARLERT

Professor i kyrkohistoria vid Lunds universitet

With summaries in English

Svenska Kyrkohistoriska Föreningen

MEMBER OF C.I.H.E.C. (COMMISSION INTERNATIONALE
D'HISTOIRE ET D'ETUDES DU CHRISTIANISME)

ARBETSUTSKOTT

Ordförande: Professor Anders Jarlert

Vice ordförande: Docent Stina Fallberg Sundmark

Sekreterare: Fil. och teol. mag. Andreas Wejderstam

Skattmästare: Teol. mag. Carl Sjösvärd Birger

Övriga ledamöter: Professor Torkel Jansson och Professor Bertil Nilsson

E-post: anders.jarlert@ctr.lu.se, andreas.wejderstam@teol.uu.se

Webbplats: <http://www.kyrkohistoriska.se/foreningen>

KYRKOHISTORISK ÅRSSKRIFT

Redaktör: Professor Anders Jarlert, Lund, anders.jarlert@ctr.lu.se, tel 046-222 90 37

Redaktionssekreterare: Teol.dr Alexander Maurits, Lund (recensioner), alexander.maurits@ctr.lu.se

Adress (böcker): Teol.dr Alexander Maurits, CTR, LUX, Lunds universitet, Box 192, 221 00 Lund

(recensioner): Teol.dr Alexander Maurits, alexander.maurits@ctr.lu.se

(artiklar): Prof. Anders Jarlert, CTR, LUX, Lunds universitet, Box 192, 221 00 Lund,

anders.jarlert@ctr.lu.se

Advisory Board: Professor Ingvar Dahlbacka, Åbo, Professor Dr. Heinrich Holze, Rostock, Professor Tarald Rasmussen, Oslo.

Webbplats: <http://www.kyrkohistoriska.se/arsskrift>

PlusGiro 37 05 43-1

Medlemsavgift: 275 kronor för fullt betalande, 225 kronor för registrerade studenter och pensionärer.

Vid rekvisition kostar KÅ 275 kronor. Kostnader för porto och emballage tillkommer.

For international subscriptions:

iban: SE13 9500 0099 6034 0370 5431

BIC: NDEASESS (NORDEA)

If you are a (new) subscriber, please send all correspondence to carl.sjosvard.birger@teol.uu.se

Utgiven med anslag från

Samfundet Pro Fide et Christianismo (Nils Henrikssons stiftelse), Stiftelsens Lindauers fond och Segelbergsska stiftelsen för liturgivetenskaplig forskning

Sättning: Daniel Karlsson, PCG Malmö, 2016

Tryck: ÅkessonBerg, 2016

ISBN 978-91-982192-5-8

ISSN 0085-2619

Innehåll

Kyrkohistorisk årsskrift 2015 (Anders Jarlert) 9

Artiklar

CAMILLE BATAILLE

The Immaculate Conception in Late Medieval
Sweden..... 15
English Abstract..... 38

CAROLA NORDBÄCK & GUNILLA GUNNER

S:t Katarina svenska församling i S:t Petersburg:
Kyrkan som minnespolitisk arena, andlig
gemenskap och transkulturellt rum..... 41
*Summary: St. Catherine's Swedish Church in St. Petersburg:
The Church as an Arena of Memory Politics, a Religious
Community and a Transcultural Space* 55

MAGNUS LUNDBERG

Högt ovanför klausuren: Spansk-amerikanska
kontemplativa kvinnors andliga flygfärder..... 57
*Summary: High above the Enclosure: The Spiritual Flights
of Spanish-American Contemplative Women*..... 76

LENNART NYMAN

»Trumman magert altar är, Kyrkonyckeln
jag begär». En kollektivbiografisk studie över
frihetstidens fältpräster..... 81
*Summary: A Prosopographic Study of the Swedish Field
Chaplaincy During the Age of Liberty*..... 107

Meddelanden och dokumentation

Svenska Kyrkohistoriska Föreningen..... 111
Nordveck (Carola Nordbäck)..... 114
Genmäle på Christer Pahlmblad (Otfried Czaika)
..... 115
Svar till Otfried Czaika (Christer Pahlmblad)..... 118
Brevet om Lillan (Gösta Imberg)..... 120
Hilding Pleijels »genusperspektiv» (Anders Jarlert)
..... 124
Begravning enligt Kyrklig sed 2008–2009 (Curt
Dahlgren)..... 132

Recensioner

Allmän kyrkohistoria..... 147
Nordisk kyrkohistoria..... 183

RECENSERADE BÖCKER I BOKSTAVSORDNING

Jonathan Adams, The Revelations of St Birgitta. A Study and Edition of the Birgittine-Norwegian Texts, Swedish National Archives, E 8902 (Roger S. Andersson)..... 194

Bo Ahlberg, Falkenbergs prästgård (Lars Aldén)..... 270

Jan-Åke Alvarsson (huvudred.), Svenskt frikyrko-lexikon (Oloph Bexell)..... 261

Carl Axel Aurelius, Luther i Sverige. Den svenska Lutherbilden under fyra sekler. (Sven Thidevall)..... 223

Elena Balzamo, Den osynlige ärkebiskopen. Essäer om Olaus Magnus. (Ingun Montgomery)..... 200

Eve-Marie Becker, Der Begriff Der Demut Bei Paulus. (Birgit Stolt)..... 149

Lars Otto Berg, Sigtuna/Ärlinghundra kontrakt 1593–1999. 1. Ärlinghundra kontrakt (Uppsala stifts herdaminne II:9:1). (Owe Samuelsson)..... 221

Carin Bergström, Mitt i byn. Med kyrkan som följeslagare genom Sveriges historia. (Martin Nykvist)..... 183

Martin Berntson (red.), Vägen mot bekännelsen. Perspektiv på organisation, bekännelsebildning och fromhetsliv i Skara stift ca 1540–1595. (Sinikka Neuhaus)..... 199

Martin Berntson & Anna Minara Ciardi (red.), Kyrklig rätt och kyrklig orätt – kyrkorättsliga perspektiv. Festskrift till professor Bertil Nilsson. (Jyrki Knuutila)..... 264

Arne Bugge Amundsen (red.), Vekkelsens møtesteder. (Hanne Sanders)..... 232

- Anna Minara Ciardi*, On the Formation of Cathedral Chapters and Cathedral Culture. Lund, Denmark, and Scandinavia, c. 1060–1225. (Cordelia Hess).....188
- Urban Claesson*, Kris och kristnande. Olof Ekmans kamp för kristendomens återupprättande vid Stora Kopparberget 1689–1713. Pietism, program, praktik. (David Gudmundsson).....203
- Alexandre Coello de la Rosa*, Jesuits at the Margins. Missions and Missionaries in the Marianas (1668–1769). (Magnus Lundberg).....166
- Celia Cussen*, Black Saint of the Americas. The Life and the Afterlife of Martín de Porres (Magnus Lundberg).....164
- Sigrid Danielson & Evan A. Gatti (red.)*, Envisioning The Bishop. Images and the Episcopacy in the Middle Ages. (Sara E. Ellis Nilsson).....154
- Anders Dillmar*, Harald Göransson och kyrkomusikens förändring i Sverige under 1900-talets andra hälft (fyra band). (Anders Jarlert).....251
- Brian Douglas*, The Eucharistic Theology of Edward Bouverie Pusey. Sources, Context and Doctrine within the Oxford Movement and Beyond. (Erik Sidenvall).....171
- Maria Eckerdal*, En katolsk liturgi för en katolsk kyrka. Yngve Brilioths liturgiska reformsträvanden 1914–1942. (Jonas Jonson).....244
- Stina Fallberg Sundmark*, Teologi för praktiskt bruk. Frälsningshistoriska perspektiv på *Summula* av Laurentius av Vaksala. (Jyrki Knuutila).....197
- Michael Fischer*, Religion, Nation, Krieg. Der Lutherchoral *Ein feste Burg ist unser Gott* zwischen Befreiungskriegen und Erstem Weltkrieg. (Sven-Åke Selander).....169
- Virginia Garrard-Burnett, Paul Freston & Stephen C. Dove (red.)*, The Cambridge History of Religions in Latin America. (Magnus Lundberg).....147
- Helen Gittos*, Liturgy, Architecture, and Sacred Places in Anglo-Saxon England. (Stephan Borgehammar).....155
- Saxo Grammaticus*, Gesta Danorum. The History of the Danes, 2 vol. Utg. Karsten Friis-Jensen, övers. Peter Fisher. (Anna Minara Ciardi).....192
- Elisabeth Hallgren Sjöberg*, Såsom en slöja. Den kristna slöjan i en svensk kontext. (Anders Jarlert).....228
- Klas Hansson*, Kyrkan i fält. Fältpräster i det svenska försvaret – organisation, principer och konflikter i ekumenisk belysning sedan 1900. (David Gudmundsson).....266
- Johan Herbertsson*, Rättegångsgudstjänsten i Sverige. Reglering och förändring 1684–1989. (Urban Claesson).....206
- Michael Jonas*, Mikroliturgie. Liturgische Kleinformeln im frühen Christentum (Birgit Stolt).....152
- Lennart Karlsson*, Ecce Homo. Om passionsdramat i svensk medeltidskonst. (Stina Fallberg Sundmark).....196
- Beate Kobler*, Die Entstehung des Negativen Melanchthonbildes. Protestantische Melanchthonkritik bis 1560. (Birgit Stolt).....162
- Flemming Kofod-Svendsen*, Teologi og konsekvens. Niels Ove Rasmussen Vigilius' teologiske virke med særligt henblik på bibelsyn, kirkesyn, konfessionstroskab, karismatik og samarbejde på den kirkelige højrefløj i sidste halvdel af det 20 århundrede. (Rune Imberg).....257
- Antti Laine*, Ecumenical Attack Against Racism. The Anti-Racist Programme of the World Council of Churches, 1968–1974. (Björn Cedersjö).....177
- Kurt E. Larsen (red.)*, Historiebruk i väckelseforskningen. (Urban Claesson).....234
- Mats Larsson*, »Vi kristna unga kvinnor». Askers Jungfruförening 1865–1903 – identitet och intersektionalitet. (Erik Sidenvall).....236
- Volker Leppin*, Transformationen. Studien zu den Wandlungsprozessen in Theologie und Frömmigkeit zwischen Spätmittelalter und Reformation. (Birgit Stolt).....161

<i>Daniel Lindmark & Olle Sundström (red.)</i> , De historiska relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna. En vetenskaplig antologi. (Leif Nordenstorm).....	225
<i>Hartmut Ludwig & Eberhard Röhm in Verbindung mit Jörg Thierfelder (Hg.)</i> , Evangelisch Getauft – Als »Juden« Verfolgt. Theologen jüdischer Herkunft in der Zeit des Nationalsozialismus. Ein Gedenkbuch. (Anders Jarlert).....	174
<i>Eric Metaxas</i> , Bonhoeffer. Präst, Martyr, Spion. (Jenny Karlsson).....	175
<i>Gustavo Morello, SJ</i> , The Catholic Church and Argentina's Dirty War. (Magnus Lundberg).....	179
<i>Eva Nilsson Nylander (red.)</i> , Mellan evighet och vardag. Lunds domkyrkas martyrologium Liber daticus vetustior (den äldre gåvoboken). Studier och faksimilutgåva. (Monica Hedlund †).....	184
<i>Ragnar Norrman (red.)</i> , Delar i en helhet. Nedslag i Uppsala stifts historia 1593–2006. (Uppsala stifts herdaminne I:5); Kyrka mitt i byn. Perspektiv på Uppsala stifts historia 1601–2010. (Uppsala stifts herdaminne I:6); stiftshistoria i Uppsala. Artiklar och notiser. (Uppsala stifts herdaminne I:7). (Owe Samuelsson).....	216
<i>Harry Nyberg & Per Berggrén</i> , Kyrkklockorna i Bolstads medeltidskyrka – Kultur, historia och budskap. (Lars Aldén).....	269
<i>Lena Rangström</i> , Dödens teater. Kungliga svenska begravingar genom fem århundraden. (Jan-Olof Aggedal).....	201
<i>Jens Rasmussen</i> , Vækkelser i dansk luthersk fælleskultur. Andagtsbøger og lægmandsforsamlinger (1800–1840). (Hans Andreasson).....	230
<i>Samuel Rubenson</i> , Det tidiga klosterväsendet och den antika bildningen. Slutrapport från ett forskningsprogram. (Svante Nordin).....	151

<i>Anders Ruuth, Anders Alberius & Krister Wos Andersson</i> , Bibeln till Sverige och världen. Svenska Bibelsällskapets historia 1815–2015. (Andreas Wejderstam).....	243
<i>Juha Seppo</i> , Arkkipiispan Aika. Martti Simojoki, II (Ruth Franzén).....	253
<i>Christopher Spehr (red.)</i> , Lutherjhrbuch. 82. Jahrgang 2015. Organ der internationalen Lutherforschung. (Birgit Stolt).....	159
<i>Matthias Steuchius</i> , »I dag konung, i morgon död«. Matthias Steuchius likpredikan över Riksänkedrottningen Hedvig Eleonora och Änkehertiginnan Hedvig Sofia. Utgiven med inledning och kommentar av Anders Jarlert. (Ingun Montgomery).....	205
<i>Bengt Stolt</i> , Kaplanen Herman Hedberg. Ett liv i tillbedjan och själavård. (Martin Nykvist).....	250
<i>Thomas Tredway</i> , Conrad Bergendoff's Faith and Work. A Swedish-American Lutheran, 1895–1997. (Kjell O. Lejon).....	172
<i>Nick J. Watson & Andrew Parker</i> , Sport and the Christian Religion. A Systematic Review of Literature (Martin Nykvist).....	181
<i>Åke Werdenfels (red.)</i> , Tidsbilder. S:t Laurentii/Heliga Kors kyrka i Ronneby [Blekingeboken 2016, årg. 94]. (Jes Wienberg).....	268

Skriftserier och medarbetarförteckning

SKRIFTSERIER

Skrifter utgivna av Svenska Kyrkohistoriska föreningen.....	275
Meddelanden från Kyrkohistoriska arkivet i Lund. Ny följd.....	276
Bibliotheca Historico-Ecclesiastica Lundensis.....	276
Acta universitatis upsaliensis. Studia Historico-Ecclesiastica Upsaliensia.....	277
MEDARBETARFÖRTECKNING.....	279

Hartmut Ludwig & Eberhard Röhm in Verbindung mit Jörg Thierfelder (Hg.)

EVANGELISCH GETAUFT – ALS »JUDEN«
VERFOLGT. Theologen jüdischer Herkunft
in der Zeit des Nationalsozialismus. Ein
Gedenkbuch.

Stuttgart: Calwer 2014, 473 sid.

Förföljelsen av kristna av judisk härkomst under Tredje riket har börjat uppmärksammas mer och mer. Det rör sig om människor som var utsatta för svåra rasförföljelser samtidigt som de stöttes ut från kristna gemenskaper och inte heller hade tillträde till någon judisk gemenskap.

Föreliggande bok innehåller 180 korta biografier – två sidor per biografi – över i vid mening evangeliska, tyska (inklusive österrikiska och böhmisk-mähriska) teologer, som utsattes för rasförföljelse. Antalet biograferade personer är större, eftersom åtskilliga makar delar på en biografi.

I redigeringen har utgivarna fått ta ställning till en del svårigheter. Man har använt sig av det namn vederbörande bar 1933–1945, inte det namn de bar före en konversion eller senare efter emigration eller giftermål. Vissa var endast »jüdisch versippt», dvs. gifta med någon av judisk härkomst. Totalt rör det sig om 48 »heljudar», 72 »halvjudar», 29 »kvarstjudar», och 31 »jüdisch versippte».

Källhänvisningar och kommentarer har placerats sist i boken. Därför fyller den dubbla anspråk: den kan utan svårighet läsas av den intresserade allmänheten, men även användas för vetenskapligt, historiskt bruk. I kommentardelen återfinns ovanstående uppdelning efter »ras» per landskyrka. De många levnadsödena placeras in under rubriker som Diskriminering och förödmjukelse genom Deutsche Christen i församlingarna, Förföljelse och fördrivning genom NSDAP och statliga institutioner, Hindrad teologisk utbildning eller ingen anställning i kyrkan, Indragna undervisningstillstånd, Jurister som efter yrkesförbud studerade teologi, Häktade i koncentrationsläger, Tvångsarbete, Deportation och mord, Död i fångenskap.

Emigranterna är fördelade på länder, de återvändande på delstater. Till Sverige kom bl.a. Walter Beran (präst först i Karlstads, sedan i Lunds stift),

Maximilian Bielenstein och Johannes Jellinek (missionssekreterare i Svenska Israelsmissionen), samt den baptistiske judemissionären Naphtali Rudnitzky. Den detaljerade uppdelningen bidrar till bokens användbarhet, även om några klassifikationer kan diskuteras.

Hartmut Ludwigs pedagogiska inledning har i marginalen försetts med underrubriker som på ett skrämmande sätt, men utan övertoner, redovisar utvecklingen: Evangeliskt döpta, förföljda som »judar» – Endast få evangeliska kristna höjde genast sin röst – Kyrkorna protesterade inte – »Arierparagrafen» – Införandet av »Arierparagrafen» delade kyrkorna – Antijudaismens hinder (om äldre kristen antijudaism) – Nürnberglagarna förvärrade läget – Hjälp från den ekumeniska rörelsen – Den forcerade fördrivningsfasen – Tystnad inför pogromnatten (»Kristallnatten» benämns numera så) – Emigrationstvång – Försvarsovärdig – Fjärde fasen: »den slutgiltiga lösningen» – Uteslutning ur kyrkogemenskapen – Lekmannabrevet från München – Svår efterkrigstid.

Tre av rubrikerna är som mera okända eller komplexa värda att lyfta fram här. Först »försvarsovärdig». Åtskilliga evangeliska präster anmälde sig frivilligt till tjänst i Wehrmacht. Den utgjorde, märkligt nog, ett slags »skyddsrum» mot fientligheter från fanatiska Deutsche Christenmedlemmar, avsättning, eller arrestering av Gestapo. Krigstjänst gav också ekonomisk säkerhet. Så komplex var situationen. Redan i april 1940 förklarades dock »Mischlinge ersten Grades», dvs. »halvjudar», ovärdiga att tjänstgöra i krigsmakten.

Det s.k. »Münchener Laienbrief», lekmannabrevet från München, skrevs i mars 1943 av en bibelstudiegrupp till biskop Hans Meiser, med begäran om att kyrkan inte längre skulle tåga om judeförföljelserna. Man ställde frågan om kristna skulle bemöta de förföljda »icke-arierna» som prästen, leviten eller samariern i Jesu liknelse. Frågan, hävdade man, var inte politisk, utan primärt evangelisk. Meiser avböjde att uttala sig, men den 12:e gammalpreussiska bekännelsesynoden i Breslau protesterade i oktober 1943.

»Den svåra efterkrigstiden» är för kyrkorna ett otrevligt kapitel. Överlevande kristna av judisk

härkomst var alltjämt isolerade, och behandlades – naturligtvis utan dödshot – som andra klassens människor. De hade stora svårigheter att komma tillbaka till sina tjänster, medan många präster som varit medlemmar i nazistpartiet kunde stanna kvar i sina församlingar, om de kunde påvisa att de inte hade missbrukat ämbetet eller evangeliet. Av de präster/pastorer som före 1939 lämnat Tyskland, vände endast några få tillbaka, och de fick erfara att de inte var välkomna. Sjukhussjälavårdaren Susanne Eycke måste 1949–1950 göra sitt provår hos samme Horst Schirmacher, som under nazitiden som partimedlem och Deutscher Christ ansvarat för att kristna av judisk härkomst tvangs lämna sina kyrkliga ämbeten. Kyrkoherden Ulrich Leupold, som flytt till Kanada, kallades inte tillbaka. I Kanada blev han känd som teologiprofessor och kyrkomusiker. Hans påskpsalm står nu i den tyska evangeliska psalmboken, men i »sin» kyrka i Berlin har han förblivit okänd.

Det stora värdet med boken ligger i mängden biografier. Läsaren får klart för sig att förföljelserna mot evangeliska teologer av judisk härkomst gällde inte enbart ett fåtal sedan länge kända individer, utan ett stort antal »vanliga» präster, pastorer och andra kyrkligt eller frikyrkligt anställda. Teologiskt representerade de förföljda olika ståndpunkter. Det de hade gemensamt var att de var födda av »fel» föräldrar, farföräldrar eller morföräldrar.

ANDERS JARLERT

Eric Metaxas

BONHOEFFER. Präst, Martyr, Spion.

Örebro: Libris 2015, 280 sid.

I extrema tider vill de flesta av oss vara säkra på att stå på rätt sida av ont och gott. Dock visar sig som bekant oftast den rätta sidan inte förrän i historiens backspegel. De som tvärsäkert uttrycker »we're the good guys» har ofta visat sig vara tvivelaktiga förespråkare för fred och rättvisa.

Detta betyder naturligtvis inte att vi ska avstå från ställningstaganden. Tvärtom. Efterkrigstidens människor har till stor del kunnat enas i att det som

skedde i Nazityskland under andra världskriget var ren ondska.

Dietrich Bonhoeffer tog tydlig ställning mot nazismen. Därför är det inte märkligt att många vill göra Bonhoeffer till »sin» förkämpe för det rätta – en förkämpe som förpliktigar men som också kan utmana oss i våra egna ställningstaganden.

I inledningskapitlet till *Bonhoeffer – Präst, Martyr, Spion* av Eric Metaxas avspeglas denna komplexitet: Kriget är slut. I Churchills England har ett förakt väckts efter att de fasansfulla nyheterna om vad som hänt i nazisternas dödsläger börjat bli kända. Föraktet riktar sig till en början mot nazisterna men kommer snart att inkludera alla tyskar. Också bland dem som historien tillskrivit den goda sidan visas alltså hur krigets extrema tid bidrar till ett polariserande förakt som drar människor, i det här fallet tyskarna, över en kam. Tysken Dietrich Bonhoeffer hyllas med en minnesgudstjänst i Holy Trinity Church i London. Minnesgudstjänsten är obegriplig för många. Ska engelsmännen hedra en stupad tysk?

När jag återigen närmar mig Bonhoeffers livsöde, denna gång genom Eric Metaxas berättande, inser jag att somligt hamnar i ett nytt ljus jämfört med då jag tidigare läst texter om och av Bonhoeffer. Det handlar inte så mycket om Metaxas berättande som det handlar om världsläget den här sommaren. Om nazismen och Hitlers grymheter tidigare tyckts varit förlagt långt bort till en historisk dåtid, där Bonhoeffers ridderliga uppoffringar befann sig på betryggande avstånd, verkar Bonhoeffers livsöde med ens tala rakt in i samtiden. Jag läser Metaxas historiska beskrivningar av Hitlers framgångar varvat med nyhetsnotiser om kriget i Syrien, Erdogans utrensningar av oliktankande i Turkiet och Donald Trumps framgångar i valkampanjen i USA. Inga uttalanden tycks vara för plumpa eller bisarra för att sätta käppar i hjulet för demagogen Trump. På liknande sätt tycks Hitlers populism under tjugooch trettioalet ha tett sig lika bisarr men trots det, svår att sätta stopp för.

»Det får aldrig hända igen» har mantrat låtit sedan andra världskrigets slut. Händer det igen nu? Jag vet inte, men många grymheter drabbar människor i detta nu. Jag kommer på mig själv med